

Το κόσμημα στους φουστανελάδες*

Οι άνδρες που έζησαν τους τρεις τελευταίους τουλάχιστον αιώνες σε παραδοσιακές κοινωνίες του ευρύτερου ελληνικού χώρου δεν φόρεσαν κοσμήματα. Ακόμη και όταν αυτά πλαισίωναν φορεσιές ορισμένων περιοχών, ήταν ελάχιστα και πολύ λιτά. Ιδιαίτερα οι φουστανελάδες, μέχρι και οι αστοί, απέρριπταν κάθε είδους κόσμημα παρά τη συχνά υπερβολική πολυτέλεια της ενδυμασίας τους.

Απαριθμώντας τα σημαντικότερα κέντρα κατασκευής κοσμημάτων, ο Νυμφαιώτης Αλέκος Τσικώτης, ένας από τους τελευταίους «Νεβεσιάνους χρυσοκούς»¹, ανέφερε ως αδιαμφισβήτητη κοιτίδα των αργυροχρυσόχων την Ήπειρο. Ωστόσο, ως αρχικό κέντρο υπέδειξε πρώτα τη Μοσχόπολη και μετά τα Γιάννενα. Τα μέλη της συντεχνίας των δικών τους «κουγιουμτζήδων»² ήταν εκείνα που μετέδωσαν την τέχνη και στις πλέον απομακρυσμένες περιοχές της νότιας Βαλκανικής και ακόμη μακρύτερα.

Αυτό συντελέστηκε αρχικά με την περιοδεία πλανόδιων «ασημουργών» και στην πορεία με την εγκατάσταση των ήδη «πετυχημένων» στα κατά τόπους αστικά κέντρα, όπου οργάνωναν μόνιμα εργαστήρια. Ενδεικτικό παράδειγμα η προσωπική ιστορία του Ηπειρώτη τεχνίτη Σωτήρη Βούλγαρη, ιδρυτή της φίρμας BULGARI στη Ρώμη. Η Νούλη Τόσιου Στεργίου τον θυμάται, γέροντα πλέον, να δουλεύει ακόμη. Θυμάται επίσης πως η «Κρουσοβιάνα»³, μητέρα της Κλειώς Τσιγκαρά, τον αποκαλούσε «lala Sutiri di n kalaru = θείο Σωτήρη από τους Καλαρρύτες». Παρόμοια υπήρξε και η διαδρομή του πατέρα της, διακεκριμένου «ασημουργού» Ναούμ Τόσιου.

Γεννημένος το 1882 στο Κρούσοβο, σε νεαρή ηλικία εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στη Ρώμη, όπου και μαθήτευσε κοντά στον «Κρουσοβιάνο» αργυροχρυσόχοο θείο του, ο οποίος διατηρούσε ήδη επώνυμη *argenteria*⁴ στη Via dei Condotti, σχεδόν απέναντι από την αντίστοιχη *argenteria artistica* του Βούλγαρη. Λαμβάνοντας υπόψη μαρτυρία του Μοσχοπολίτη Νικόλα Θεοδωρόπουλου, πιθανόν και η οικογένεια Λαλαούνη να προέρχεται από τη διασπορά των Μοσχοπολιτών που συντελέστηκε μετά την καταστροφή του 1769. Η Μονή του Οσίου Ναούμ, κτισμένη τον 10ο αιώνα στην Αχρίδα, συνέβαλε στο να δοθεί το όνομα του Αγίου σε πολλά αγόρια οικογενειών από τη μητροπολιτική Μοσχόπολη. Lala Unì στα βλάχικα σημαίνει θείος Ναούμ.

Μέχρι και την ηλικία των 12-14 ετών, τα αγόρια των σχετικά εύπορων οικογενειών φορούσαν

1. Κάτοικος του Νυμφαίου Φλώρινας, παλαιά Νέβεσκας.

2. Αργυροχρυσόχος, τουρκ. *cuyumcu*.

3. Κάτοικος με καταγωγή το βλαχόφωνο Κρούσοβο της ΠΓΔΜ.

4. Ιταλικό κατάστημα-εργαστήριο κατασκευής και πώλησης ασημένιων κοσμημάτων και διακοσμητικών σκευών.

16 | στο στήθος χιαστί ένα ή και δύο «χαϊμαλιά»⁵, κρεμασμένα με μονή αλυσίδα ή «τριάλισδο κιου-στέκι»⁶. Πρόκειται για ασημένια «φυλακτά»-θήκες, με θρησκευτικές σκηνές σκαλισμένες στην επιφάνειά τους, που περιείχαν διάφορα αποτρεπτικά.

Ένας τύπος «φυλακτού» κοσμήματος ήταν και ο διάτρητος σταυρός τον οποίο στην Ηπειρο-μακεδονία αποκαλούσαν «μονόκερο»⁷. Με το συγκεκριμένο «φυλακτό» οι γερόντισσες της οικογένειας ξεμάτιαζαν, βυθίζοντάς το σε κούπα με νερό.

Όσο για τους ενήλικες φουστανελάδες, τουλάχιστον στην επαρχία, ακόμη και το δαχτυλίδι της στέψης, λίγους μήνες μετά τον γάμο οι περισσότεροι δεν το φορούσαν. Ασημένιο, με πλάκα μεταλλική ή «αχάτινη»⁸, πολλοί από αυτούς το είχαν περασμένο όχι στο δάχτυλο αλλά στην αλυσίδα του ρολογιού, απλά «για να βάζουν τη βούλα τους αντί για υπογραφή». Γι' αυτό και πάνω στην πλάκα του υπήρχαν χαραγμένα το όνομα ή τα αρχικά τους. Στις κτηνοτροφικές κοινωνίες της Πίνδου ένα τέτοιο δαχτυλίδι φυλασσόταν στο εικονοστάσι. Μετά τη γέννα, και επί σαράντα ημέρες, το περνούσαν στη μάλλινη «σχοινένια φασκιά»⁹ του νεογέννητου για «να το κρατήσουν στη ζωή τα προγονικά». Πολύ σπάνια κοσμούσε το χέρι κάποιου εύπορου και ακόμη σπανιότερα ήταν χρυσό. Όλα αυτά εξακολουθούσαν να ισχύουν μόλις μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, περίοδο που καθιερώθηκε και στις παραδοσιακές κοινωνίες η σύγχρονη βέρα. Αρχικά ήταν ασημένια, η χρυσή ακόμη σπάνιζε. Υπήρξαν, ωστόσο, και ζευγάρια που σύμφωνα με την Κοζανίτισσα Τάσα του Γκολέμα του Γκοβεδάρου, «αρβωνιάστηκαν με κατ' παλιοβέρες μπακιρένιες».

Μια παλαιότερη συνήθεια των κλεφταρματολών φουστανελάδων ήταν ο στολισμός της φορεσιάς με ασημένιες, ενίοτε και μαλαμοκαπνισμένες πόρπες, τις «τζάγκες» ή «ζαντούδια» ή «τοκάδες». Συχνά κοσμούσαν με αυτές όχι μόνο τα λουριά του σελαχιού αλλά και τις επιγονατίδες τους, τα λουριά του σπαθιού τους, όπως και τα «τσαρουχόλουρά» τους¹⁰ στο ύψος των αστραγάλων.

Η παράδοση των Πίνδιων, πολύ παλαιότερα, περιλάμβανε έναν μικρό χρυσό κρίκο, τον οποίο φορούσε ο πρωτότοκος γιος και μόνον για 2-4 περίπου χρόνια. Στη συγκεκριμένη πολύ παλαιά συνήθεια αναφέρθηκε η Εδεσσαία Ζώια Σιώμου Δασκαλίνα, λέγοντας πως «το κακό μάτι έπεφτε στο μαλαματένιο σκουλαρίκι και δεν μάτιαζε το τέκνο».

Η Φανή Μήσιου Μπουτάρη από το Νυμφαίο ήταν μία από τις τελευταίες μητέρες που μετά από προτροπή των γεροντισσών της οικογένειας τήρησε αυτό το πολύ παλιό έθιμο, θέλοντας να προστατεύσει τον πρωτότοκο γιο της Γιάννη, νυν δήμαρχο Θεσσαλονίκης. Σε άλλες περιοχές, στο ίδιο έθιμο δόθηκε διαφορετική ερμηνεία. Πίστευαν πως «τα σκουλαρίκια ξεγελούσαν τον χάρο». Νομίζοντας ότι το βρέφος είναι κορίτσι, το απαξίωνε και δεν το έπαιρνε μαζί του.

5. Φυλακτό, τουρκ. hamayli.

6. Ασημένιο κόσμημα από τρεις συνδεδεμένες μεταξύ τους αλυσίδες, τουρκ. kostek.

7. Στο εσωτερικό του υπήρχε κοκάλινο «αγιορίτικο σταυρουδάκι», το οποίο πίστευαν ότι εμπεριείχε «αγκίδα» από κέρατο «μονόκερου» τράγου. Το άλλο υποτίθεται ότι το είχε σπάσει σε σύγκρουση με αντίπαλό του.

8. Σφραγιδόλιθος από αχάτη χρώματος κυρίως κεραμιδί.

9. Πολύχρωμο σχοινί, πάχους έως και 1,5 εκ., πλεγμένο πλεξούδα από μάλλινα νήματα.

10. Δερμάτινα ή μάλλινα σχοινιά που περιελίσσονταν στην κνήμη και στήριζαν τα γουρουνοτσάρουχα.

Στην περίπτωση των ενηλίκων, το «σαβατλίδικο¹¹ μισάρι»¹², ένα και μοναδικό «κιουστέκι» από «αγιάρικο ασήμι»¹³, κοσμούσε το στήθος τους. Η άκρη του, που συγκρατούσε τον «ασημοσουγιά» ή το κουτάκι για το «ταμπάκο»¹⁴, έμπαινε στις «δίπλες του ζωνναριού». Στα νεότερα χρόνια συγκρατούσε το ρολόι μαζί με το κλειδάκι για το κούρδισμα. Και μόνον ορισμένοι τσελιγκάδες, εντυπωσιακά λίγοι, προτίμησαν για τον ίδιο σκοπό να χρησιμοποιήσουν το «λάγαρο κιουστέκι»¹⁵, ένα από τα ακριβότερα ανδρικά κοσμήματα παρόμοιο με το «μισάρι», κατασκευασμένο όμως από καθαρό ασήμι.

Ακριβό κόσμημα ήταν και η «λάγαρη ασημένια καδένα» ή «χας αλύσι»¹⁶. Για ορισμένους «κιμπάρηδες»¹⁷, ωστόσο, αρκούσε ως κόσμημα η βιομηχανική αλυσίδα του ρολογιού τους, αυτό βέβαια στα νεότερα χρόνια.

Για αδιερεύνητους ακόμη λόγους, αλυσιδωτά κιουστέκια και διαφόρων τύπων κοσμήματα στήθους γοήτευαν εκείνους που επέλεγαν να εκφράσουν την ελευθερία τους στην παρανομία του βουνού. Μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο διάσημοι ληστοσυμμορίες και αντάρτες αρέσκονταν να σκεπάζουν επιδεικτικά το στήθος τους με ασημένια «χαίμαλιά» και με ό,τι άλλο «ασημικό έπεφτε στο χέρι τους»¹⁸. Δεν δίσταζαν βέβαια να παραγγέλνουν ακόμη και σε διάσημους χρυσοκούς, όπως σε κείνους του Νυμφαίου, των Ιωαννίνων και του Κρουσόβου, ιδιαίτερα κοσμήματα με προσφιλέστερες τις «συρματερές βοδέτες», ένα ζεύγος ασημένιες καλτσοδέτες που έδεναν στις κνήμες τους. Ορισμένες από αυτές, περιμετρικά είχαν κρεμαστά νομίσματα, ενώ στην περίπτωση κάποιων, όπως του Θωμά Γκαντάρα¹⁹ και των πρωτοπαλικάρων του, λέγεται πως αυτά τα νομίσματα ήταν χρυσά.

Όταν ο Άγγλος ταξίαρχος Eddie Myers, το 1942, συνάντησε τον «ασημοστόλιστο» ληστή Δήμο Καραλίβανο, έμεινε έκπληκτος. Στα απομνημονεύματά του τον παρομοιάζει με «χριστουγεννιάτικο δέντρο»²⁰.

Ωστόσο, από όλα τα κοσμήματα προσφιλέστερο υπήρξε το «σαβατλίδικο σταυρίτικο τσαπρά-

11. Ασημένιο κόσμημα με ένθετο σαβάτι στην επιφάνειά του. Πρόκειται για το νίελο των Βυζαντινών, κράμα από άργυρο, θειάφι, μόλυβδο και χαλκό, τοποθετημένο με την τεχνική του σμάλτου.

12. Μικρό αλυσιδωτό κιουστέκι, μισό σε μέγεθος από τα αντίστοιχα γυναικεία.

13. Κράμα αργύρου με χαλκό ή ορείχαλκο. Λόγω της επεξεργασίας του με αρσενικό το βρίσκουμε και ως φαρμακερό ασήμι.

14. Σκαλιστό ασημένιο κουτάκι για σκόνη καπνού. Η εισπνοή από τη μύτη υπήρξε δημοφιλέστερη συνήθεια από το κάπνισμα.

15. Κοντό κιουστέκι με πολλές λεπτές αλυσίδες που κατέληγε σε πλούσια αλυσιδωτή φούντα, κατασκευασμένο από λάγαρο, ανόθευτο ασήμι.

16. Μακριά αλυσίδα, την οποία ο άνδρας φορούσε στον λαιμό του.

17. Προέρχεται από το τουρκικό kibar, που σημαίνει ευγενής, αξιοπρεπής.

18. Συχνά σταματούσαν γαμήλιες πομπές, όπου εκτός από χρήματα έπαιρναν και τα κοσμήματα των γυναικών. Μόνον τα χαίμαλιά ζητούσαν να τους τα δώσουν οικειοθελώς.

19. Ληστής γεννημένος στην Άκρη Ελασσόνας, γνωστός και ως Μαύρος Λήσταρχος με πρωτοπαλικάρα τους αδελφούς Παπαγεωργίου.

20. Ο Άγγλος ταξίαρχος Eddie Myers οργάνωσε ως σαμποτέρ την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου το 1942. Το 1985 εκδόθηκε από τη Sutton Publishing LTD (Revised Edition) το ημερολόγιό του, με τίτλο *Greek Entanglement*.

18| ζι»²¹, ένα παραδοσιακό κόσμημα των Σαρακατσάνων, αποκλειστικά γυναικείο. Όπου εντοπίζεται, σίγουρα πλαισιώνει το ντύσιμο κάποιου κλεφταρματολού, ληστοςυμμορίτη, Αγιορίτη Σερδάρη²² ή Μακεδονομάχου. Θα μπορούσε να πλαισιώνει επίσης τη στολή κάποιου αστού μεταμφιεσμένου σε ανυπότακτο φουστανελά, μόνον για φωτογράφιση, σύμφωνα με μια προσφιλή μόδα που ξεκινάει από τους μετεπαναστατικούς χρόνους. Τη συγκεκριμένη στολή μάλιστα τη διέθετε συνήθως ο ίδιος ο φωτογράφος. Ως εκ τούτου, ενδείκνυται η ανάγνωση και η μελέτη των φωτογραφιών αυτών να γίνεται με ιδιαίτερη σχολαστικότητα.

Η συνήθεια υπερβολικού στολισμού αυτών των ανδρών με κοσμήματα πέρασε σε δρώμενα του Δωδεκαήμερου και της Αποκριάς που εξακολουθούν να διοργανώνονται μέχρι και σήμερα. Οι περιπτώσεις που θεωρούνται ως οι πλέον ενδιαφέρουσες είναι εκείνες των καπεταναίων φουστανελάδων στα «λιγουτσάρια» της Πίνδου και των Γρεβενών, στα «ρουγκάτσια» του κάμπου της Κεντρικής Μακεδονίας, στους «γενίσαρους» της Νάουσας, στους «Λιάπηδες», που αναπαριστούν τον «βλάχικο γάμο» σε Θήβα, Αττική και Κορινθία, και στους «αρματωμένους του Άη Συμιού» στο Μεσολόγγι.

Εικ. 1. Βέροια, στις αρχές της δεκαετίας του 1930: Μπουλούκι Βλάχων από τα Βλαχοχώρια της Βάλεα Κάλντα στο αποκριάτικο δρώμενο «καπεταναίοι και νύφες». Στο στήθος του πρώτου καθιστού (δεξιά), διακρίνονται τα «χαϊμαλιά» και το «σαβατλίδικο σταυρίτικο τσαπράζι». Ο διπλανός του φοράει δύο «μονόκερους» σταυρούς, ενώ ο δεξιός ξαπλωτός «μάγκας» (χωροφύλακας του μπουλουκιού) έχει στο στήθος του «λάγαρο κιουστέκι». Αρχείο φωτ. Αστ. Κουκουόδη.

21. Από τα μεγαλύτερα γυναικεία αλυσιδωτά κοσμήματα στήθους σε σχήμα σταυρού, τουρκ. *carpaz* (διασταυρωτής, εγκάρσιος).

22. Φουστανελάς, οριοφύλακας-χωροφύλακας του Αγίου Όρους, τουρκ. *serdar*.

Παρόλο που γέροντες πληροφορητές έχουν δώσει στοιχεία για τη χρήση κοσμημάτων στις ανδρικές κοινωνίες της παραδοσιακής Ελλάδας, αυτά αγνοήθηκαν. Παραλληλίζοντας τις αποκριάτικες μεταμφιέσεις των «γενίτσαρων» και των «καπεταναίων» με το ντύσιμο κλεφταρματολών, ληστών και συμμοριτών, μελετητές παρασύρονται και καταλήγουν αβίαστα στο συμπέρασμα ότι παρόμοιος θα πρέπει να ήταν και ο παραδοσιακός στολισμός των απλών «νοικοκυραίων». Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η φορεσιά των φουστανελάδων, που άλλοτε περιλάμβανε ένα έως και κανένα απολύτως κόσμημα, σήμερα, σε πολλές περιπτώσεις να πλαισιώνεται από διάφορα ασημικά, και ιδιαίτερα το «σταυρίτικο τσαπράζι». Στην Επανάσταση κλεφταρματολοί και αγωνιστές, που ζούσαν δίχως μόνιμο λημέρι, πολλά προσωπικά αντικείμενα «τα κουβανούσαν απάνω τους» –«παλάσκες», «καλαμάρια»²³, «μπαρουτοθήκες», μικρά «παγούρια» για ρακί, θήκες για «μεδουλάρι»²⁴– όλα ασημένια και τα περισσότερα δουλεμένα από έμπειρους «ασημουργούς». Ωστόσο, παρ' ότι αποτελούσαν μαζί με τις ασημένιες πιστόλες και τα «θηκάρια των μαχαιριών» «στολίδια της φορεσιάς», θα ήταν λάθος να τα εντάξουμε στην κατηγορία των κοσμημάτων.

* Το κείμενο αυτό αποτελεί μέρος μελέτης υπό επεξεργασία με αντικείμενο το ανδρικό παραδοσιακό ένδυμα. Στηρίχθηκε κυρίως σε στοιχεία τα οποία προέκυψαν από συνεντεύξεις κατά τη διάρκεια μακρόχρονης επιτόπιας έρευνας.

Βιβλιογραφία

- Αγορογιάννη-Βουτσά, Χ. (2011), *Οι φορεσιές της Σαμαρίνας και των άλλων χωριών της Πίνδου*, Γρεβενά.
- Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο (1995), *Οι χρυσοί της Νεβέσκας, Κατάλογος Έκθεσης*, Έκδ. Δήμου Θεσσαλονίκης.
- Γεωργιάδη, Θ. (1975), *Μοσχόπολις*, Εκδόσεις Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα.
- Δεληβορριάς, Α. (1979), *Ελληνικά παραδοσιακά κοσμήματα*, Εκδ. Μέλισσα.
- Ελληνικό Κέντρο Αργυροχοΐας (1995), *Το ελληνικό κόσμημα – Πέντε χιλιάδες χρόνια παράδοσης*, Εκδ. ΕΛΚΑ ΕΠΕ.
- Ζώρα, Π. (1972), *Δύο μεγάλοι μαέστροι του ασημιού*, Εκδ. ΕΟΜΕΧ.
- Καπλάνη, Γ. (1997), *Νεοελληνική αργυροχοΐα*, Έκδ. Υπουργείου Πολιτισμού.
- Λ.Ε.Μ.Μ.Θ. (1994), *Πρώτη γνωριμία με τον παραδοσιακό πολιτισμό της περιοχής Φλώρινας*, Θεσσαλονίκη.
- Λουκόπουλου, Δ. (1985), *Πώς υφαίνουν και ντύνονται οι Αιτωλοί*, Δωδώνη.

23. Θήκη για γραφίδα με μικρό μελανοδοχείο προσαρτημένο πάνω της, περασμένη στη ζώνη του άνδρα.

24. Θήκη για το λιπαντικό του καριοφιλιού. Μεδουλάρι ονόμαζαν κι ένα παρασκεύασμα με βάση το αρνίσιο μεδούλι για την περιποίηση των μαλλιών τους.

- 20 | Μαρτινιανού, Ι. (1957), *Η Μοσχόπολις, 1330-1930*, Επιμ. Στίλπωνος Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Myers, E. (1975), *Η ελληνική περιπλοκή*, Εκδ. Εξάντας.
- Πολίτου, Ν.Γ. (1904), *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού – Παραδόσεις*, Μέρος Β΄, Εν Αθήναις, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου.
- Ruchner, W. (2013), *Εθνογλωσσικές μελέτες. Μορφολογίες - Σημασίες - Ετυμολογίες*, Εκδ. Αρμός.
- Υπουργείο Πολιτισμού (1997), *Το ελληνικό κόσμημα – 6.000 χρόνια παράδοση, Κατάλογος έκθεσης στη Βίλα Bianca*, Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα.
- Φούρτη, Γ.Ν., *Λεξικό Τουρκο-Ελληνικό*, Σμύρνη-Αθήνα.

Χρήστος Μπρούφας
Σκηνογράφος - Ενδυματολόγος
Καθηγητής Δραματικής Σχολής Κ.Θ.Β.Ε.
kristobroufa@gmail.com